

Strategieën in landbouwmodernisering

Inleiding

In 1961 schreef de streekverbeteringscommissie van het Zeeuwse 'Eede': 'Arbeidzaamheid is één van de goede eigenschappen van de bevolking. Toch moeten we hier er wel uitdrukkelijk op wijzen dat deze omschakeling in bedrijfsstructuur niet inhoudt dat het boerengezin nu harder en langer moet gaan werken, integendeel. De boeren die hun bedrijf hebben omgeschakeld, werken rationeler en verrichten aanmerkelijk minder handenarbeid dan voorheen en hun bedrijfsinkomsten zijn aanmerkelijk verbeterd. Het ondernemer zijn treedt steeds meer op de voorgrond. Dit ondernemer zijn brengt tevens met zich mee, dat de boer genegen moet zijn geld op te nemen voor een rendabele bedrijfsverbetering'.¹ Rationalisatie van het boerenbedrijf was het landbouwkundige aspect van de moderniseringsthese. Die rationalisatie was al eeuwenlang een noodzakelijke strategie om het bedrijf te laten overleven en ze was daarom niet nieuw. Hooguit kan gesteld worden dat de rationalisatie van de landbouwbedrijven vanaf de jaren vijftig gemodelleerd werd naar de industrie. Er vond een industrialisatie van de landbouwsector plaats, die ook zijn weerslag had op het ondernemerschap van de boer. De moderniseringsthese richtte zich vooral op dat laatste aspect. Ze stelde de 'traditionele' opvatting dat de oudste zoon de vader in het gezinsbedrijf moest opvolgen ter discussie. Niet het eerstgeboren zijn, maar het ondernemerschap moest voorop komen te staan. De verandering van doelstelling had op zijn minst twee gevolgen. In de eerste plaats beïnvloedde ze de verhoudingen binnen het boerengezin en in de tweede plaats veroorzaakte de moderniseringsthese dat de boer meer dan voorheen in ondernemersstrategieën zou gaan denken. In veel van de gezinnen stond alles in de schaduw van het bedrijf en de voortzetting daarvan door de oudste zoon. Wanneer het minder vanzelfsprekend was dat de oudste of één van de andere kinderen het bedrijf overnam, moest het leidende beginsel bij de bedrijfsvoering een ander dan de opvolging zijn, namelijk de rationalisatie van de productie volgens moderne ondernemersinzichten. Tegelijkertijd betekende dit ook dat het gezin in veel opzichten zelfstandiger naast het bedrijf kwam te staan en dat de ouders een taak kregen om

---

¹ Eindverslag streekverbetering Eede, 5.

de kinderen voor te bereiden op een toekomst elders in de samenleving.

In de voorgaande hoofdstukken zijn achtereenvolgens de wetenschappelijke en ideologische onderbouwing van de streekverbetering en het politieke beleid behandeld. Daarbij stonden de ontwikkelingen in Wageningen en Den Haag centraal. In de navolgende drie hoofdstukken komt de uitvoering van de streekverbeteringen op lokaal niveau aan bod. Het doel is tweeledig. Enerzijds wordt door een beschrijving meer inzicht gegeven in de praktische uitvoering van de in Wageningen bedachte moderniseringstheorie en het in Den Haag uitgestippelde beleid, anderzijds wordt getracht door een evaluatie een antwoord te geven op de vraag of het streekverbeteringsprogramma effect heeft gesorteerd. In dit hoofdstuk worden daaraan voorafgaand twee zaken nader toegelicht. In de eerste plaats wordt een methodologische verantwoording gegeven van de wijze waarop de data zijn verzameld om de evaluatie mogelijk te maken. Daarbij gaat de aandacht vooral uit naar de wijze waarop gezocht is naar een representatieve groep streekverbeteringsprojecten. In de tweede plaats wordt aangegeven hoe de moderniseringsgedachte vertaald is naar een aantal strategieën om bedrijfsstijl en boerengezin op lokaal niveau te beïnvloeden en te veranderen.

Eindverslagen en streekverbeteringen

De uitvoering van de streekverbeteringen was voor een belangrijk deel in handen van de verschillende regionale rijkslandbouwconsulentschappen. Deze waren verantwoordelijk voor de streekverbeteringsplannen binnen hun ambtsgebied. Andela wijst er in haar boek *Kneedbaar landschap, kneedbaar volk* op dat de inhoud van de plannen en de wijze van uitvoering konden variëren, maar dat de streekverbeteringsprogramma's sterke overeenkomsten vertoonden.² Zij verklaart dit door te wijzen op verschillende factoren. In de eerste plaats was de jaarlijkse financiering van de programma's aan richtlijnen gekoppeld die voor alle gebieden golden. In de tweede plaats waren de meeste landbouwconsulenten aan de Wageningse Landbouwhogeschool afgestudeerd en hadden dus dezelfde achtergrond. Bovendien volgden zowel de rayonassistenten – mede verantwoordelijk voor de landbouwkundige voorlichting – als de huishoudelijke voorlichtsters nascholingscursussen, waardoor ook hun inzichten en werkwijze uniformer werden. In sommige streken verzorgden dezelfde rayonassistenten en voorlicht(st)er het programma, wat vaak betekende dat er identieke cursussen werden gegeven.

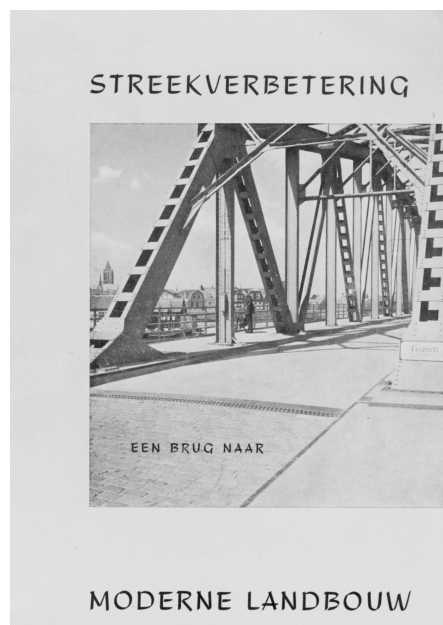
Wie de eindverslagen van de verschillende streekverbeteringen leest, zal die overeenkomsten gemakkelijk eruit halen. Deze verslagen zijn voor de bestudering van de streekverbeteringen een belangrijke bron. De structuur van de eindverslagen is in vrijwel alle gevallen identiek. Achtereenvolgens

---

² Andela, *Kneedbaar landschap, kneedbaar volk*, 146.

wordt de uitvoering van de landbouwkundige, de huishoudelijke en de agrarisch-sociale voorlichting op lokaal niveau beschreven. Sommige gedeeltes van de eindverslagen zijn bijna letterlijk van elkaar overgenomen, wat aan toont dat de streekverbeteringsproblematiek en de benaderingswijze daarvan binnen een consultantschap weinig verschilden.³

De talloze opgesomde activiteiten en cursussen vertonen sterke overeenkomsten. Zo komt in alle bestudeerde eindverslagen het thema woningverbetering uitgebreid aan bod. Dat hoeft niet te verbazen. Het 'slordige' uiterlijk van een woning stelden de voorlichters vaak gelijk met achterlijkheid. Daartegenover stond de rationeel en gezellig ingerichte woning die de huisvrouw en boerin in haar beide rollen beter en vooral ook moderner liet functioneren. Dat de streekverbeteringen in hun vorm zo op elkaar leken, werd veroorzaakt door de richtlijnen van het ministerie van Landbouw, maar de eenvormigheid was slechts één kant van de medaille. Bij nadere bestudering blijken de streekverbeteringen – ook als ze binnen een en dezelfde landbouw-

Het streekverbeteringseindverslag van 'Tholen'.

streek lagen – in veel opzichten uniek te zijn. Terwijl bijvoorbeeld in het ene gebied de belangstelling voor de pluimveehouderij als gevolg van de voorlichting toenam ('Slagharen-Schuinesloot'), kregen de rayonassistenten er een paar kilometer verderop ('Gramsbergen-Lutten') de handen niet voor op elkaar of nam deze productiesector zelfs sterk af ('Heemse').⁴ In het ene gebied stond de verbetering en uitbreiding van het grasland centraal (komgronden), in het andere wilden de boeren het aanwezige grasland omploegen tot bouwland. In sommige streken leidde boerderijverplaatsing ('Borger') tot nieuwe sociale verhoudingen, doordat boeren die gewend waren om binnen een relatief gesloten dorpsgemeenschap te wonen, naar een boerderij buiten het dorp verhuisden.

Tuinbouwgebieden vereisten een heel andere benadering dan veehoude-

³ Vergelijk bijvoorbeeld de eindverslagen van de streekverbeteringen 'Beneden-Dinkel', 'Den Ham-Daarle', 'Haaksbergen' en 'Gramsbergen-Lutten'.

⁴ *Streekverbetering Slagharen-Schuinesloot*, 19; *Vijf jaar streekverbetering Gramsbergen-Lutten*, 8; *Eindverslag. Streekverbetering Heems*, 21.

rij- of akkerbouwgebieden. De streekverbetering 'Maarsseveense Plassen', gelegen tussen Maarssen en Utrecht, was een dergelijk tuinbouwgebied. Hier constateerde de RLVD al in het begin van de jaren vijftig bij tuinbouwbedrijven een te laag bedrijfsrendement om de gezinnen een behoorlijk inkomen te verschaffen. De slechte cultuurtechnische en waterstaatkundige omstandigheden, het in gebruik zijn van minder geschikte gronden voor tuinbouw, de te kleine bedrijven, een ongunstige en slechte bedrijfsinrichting en de ongezonde financieringsstructuur van de ondernemingen werden genoemd als oorzaken voor het achterblijvende rendement.⁵ Wat de streekverbetering 'Maarsseveense Plassen' echter uniek maakte, was haar relatief geringe omvang, want bij aanvang betrof het 39 tuinders op 40 hectare grond. Dat stond in geen verhouding tot bijvoorbeeld de Groningse streekverbetering 'Zuidelijk Westerkwartier', waar 17.218 hectare en 1.899 boerderijen in het streekverbeteringsprogramma betrokken waren.⁶ Gemiddeld omvatte een streekverbeteringsplan ongeveer 4.700 hectare met 550 boerderijen. De doorsnee bedrijfsgrootte varieerde, maar in de meeste streken overheerste het kleinbedrijf. De kleinste bedrijven werden opgeheven, zodat de vrijkomende grond verkocht kon worden aan de grotere. Maar ook dat was geen ijzeren regel. In de streekverbetering 'Hoogeveen', die vooral betrekking had op de buurschappen Elim en Hollandscheveld, was het verzet tegen opheffing zo groot dat de rijkslandbouwconsulent de oplossing vooral probeerde te zoeken in bedrijfsspecialisatie die geen extra grond vereiste, de zogenaamde grondloze productie.⁷ Achter het streekverbeteringsprogramma gaat bij nader inzien dus ook een grote verscheidenheid van problemen schuil. In die zin kunnen de streekverbeteringen onmogelijk allemaal op één hoop worden gegooid.

Is een geaggregeerd beeld van de streekverbeteringen daardoor onmogelijk of overbodig? Nee, want hoewel de voorlichters de activiteiten in de streekverbeteringen aanpasten aan de lokale omstandigheden, startten ze wel met dezelfde (economische) hoofddoelstelling, namelijk een zodanige vergroting van de productiviteit dat het inkomen van boeren in achterstandsgebieden minimaal het niveau van een fabrieksarbeider zou bereiken. Daarom moesten de productieomstandigheden zoals bedrijfsgrootte en bedrijfsstijl verbeterd worden. Daarvoor zette het ministerie vooral de bedrijfseconomische en landbouwkundige voorlichting in. Tevens poogden de voorlichters het rendement van de verbeteringen structureel te maken door de boer en zijn gezin te begeleiden naar een modern cultuurpatroon. Dit laatste was de hoofdtaak van de huishoudelijke en agrarisch-sociale voorlichting. Met de hiervoor genoemde hoofddoelstelling als uitgangspunt is het mogelijk toch

---

⁵ *Eindverslag streekverbetering Maarsseveense Plassen*, 8-10.

⁶ *Ter inleiding van het streekverbeteringsplan Zuidelijk Westerkwartier*, 13; *Het Zuidelijk Westerkwartier in beweging*.

⁷ *Streekverbetering Hoogeveen*.

een geaggregeerd beeld van de streekverbeteringen te construeren.

Op het niveau van de subdoelstellingen en voorlichtingsactiviteiten van de verschillende streekverbeteringen is eveneens vergelijking mogelijk. Men kan deze subdoelstellingen en activiteiten beschouwen als een methode om de hiervoor genoemde hoofddoelstelling te bereiken. Het is dan mogelijk ze te groeperen tot enkele basisstrategieën. Zo waren bijvoorbeeld binnen de huishoudelijke voorlichting veel activiteiten gericht op de rationalisatie van de huishoudelijke arbeid, zodat de vrouw meer tijd had voor het bedrijf, wat het inhuren van vreemde arbeidskrachten overbodig maakte. Een cursus bloemschikken, die vooral was bedoeld om de rol van de boerin als gezinsverzorgster te versterken, viel hier niet onder, maar wel de introductie van allerlei tijdsbesparende huishoudelijke apparatuur. Eenzelfde analyse is ook voor de agrarisch-sociale en bedrijfstechnische voorlichting te maken. Ze roept vragen op: welke verschillende basisstrategieën werden in de streekverbeteringen toegepast. Kan op grond van deze basisstrategieën bepaald worden of de streekverbetering resultaat heeft gehad? En zo ja, wat zijn de resultaten? Hoe verhielden zich de drie vormen van voorlichting – bedrijfseconomische, huishoudkundige en agrarisch-sociale – zich in de praktijk tot elkaar? Kan gesteld worden dat de ontwikkelingen in streekverbeteringsgebieden gunstiger waren dan elders in Nederland?

Dit hoofdstuk beperkt zich tot verantwoording van de selectie van 38 streekverbeteringen, die verder aangeduid zullen worden als de *selectiegroep*. Door het ontbreken van voldoende gegevens bleek het onmogelijk alle 132 streekverbeteringen in de analyse te betrekken. Bij de bestudering van het verloop van een streekverbetering is de onderzoeker namelijk afhankelijk van de gegevens die zijn verzameld voor en gepubliceerd in verslagen en andere stukken. Dit zijn bijvoorbeeld rapporten (sociografische studies) van het LEI over de sociaal-economische toestand in een streekverbetering annex ruilverkaveling, voorafgaande aan het voorlichtingsproject, of archivalia van de streekverbetering zoals gedeponereerd in de archieven van rijkslandbouwconsulenten. Vooral de eindverslagen die van de streekverbeteringen zijn opge maakt, blijken essentieel te zijn voor een goede analyse. In deze verslagen werd namelijk meestal de begin- en eindtoestand van een streekverbeteringsgebied beschreven. Bij de selectie van de hierna aangehaalde streekverbeteringen, die samen een geaggregeerd beeld moeten geven, heeft dus de beschikbaarheid van deze specifieke bron een belangrijke rol gespeeld. Dat betekent dat de 38 streekverbeteringen niet volstrekt willekeurig zijn geselecteerd.

Alle streekverbeteringscommissies waren verplicht een eindrapportage samen te stellen. De inhoud en wijze van publicatie daarvan verschilde echter. In principe beschreef de commissie in het eindverslag de gang van zaken ge-

durende de streekverbeteringsperiode aan de hand van de drie vormen van voorlichting. Wie het verslag daadwerkelijk schreef stond niet bij voorbaat vast. Soms leverden meer personen uit de streekverbeteringscommissie een bijdrage (streekverbetering 'Eede'), in veel gevallen maakten de voorlichters elk een bijdrage over hun vakgebied en soms werd het hele rapport door de rijkslandbouwconsulent of rayonassistent geschreven. De kwaliteit en de omvang van de rapportages zijn daardoor zeer wisselend. De eindverslagen van de streekverbeteringen 'Heerde' en 'Garijp-Suawoude' bijvoorbeeld zijn vooral beschrijvend. Andere verslagen doen echter een poging de veranderingen ook in cijfers uit te drukken. Deze bieden – hoewel ook het cijfermateriaal zeer gevarieerd is – een mogelijkheid kwantitatieve vergelijkingen te maken. In veel gevallen dient het cijfermateriaal omgerekend te worden om tot gelijksoortige data te komen. Vaak ontbreken echter de basisgegevens die een calculatie mogelijk maken. Het navolgende cijfermateriaal is in de eerste plaats bedoeld om tendensen en ontwikkelingen waar te nemen. Pas in de tweede plaats, mits de voorwaarden dat rechtvaardigen, zal het dienen ter ondersteuning van een hypothese. Anders gezegd: het gaat primair om de vragen die de getallenreeksen oproepen en pas daarna om de mogelijke antwoorden die ze bevatten.

Bij sommige eindverslagen is een wat uitgebreider – al dan niet wetenschappelijk verantwoord – onderzoek aangehecht. De huishoudelijke voorlichtster in de streekverbetering 'De Zeevang' voegde de resultaten van een uitgebreide enquête toe.⁸ Ook het eindverslag van de Noord-Brabantse streekverbetering 'Haaren' bestond uit een evaluatieonderzoek op grond van een enquête.⁹ Deze laatstgenoemde verslagen waren echter duidelijk voor een andere doelgroep bedoeld, want de uitgave bestond uit een gestencilde 'publicatie'. In de meeste gevallen verspreidde de streekverbeteringscommissie een netjes gedrukt en vormgegeven eindverslag verluchtigd met foto's van het type 'zo-was-het-en-zo-is-het-geworden'. In Friesland gaf de commissie in enkele gevallen (onder andere 'Linde-Zuid' en 'Sneeker Oudvaart') het eindverslag als laatste nummer van het streekverbeteringsperiodiek uit, wat ook gebeurde in Zeeland bij de streekverbetering 'Walcheren'.¹⁰ De eindverslagen vormen dus geen eenvormige bron.

De selectiegroep

De selectiegroep is als volgt samengesteld. In Friesland is de keus gevallen

⁸ *Eindverslag van de streekverbetering De Zeevang*, 54-83.

⁹ *Verslag evaluatie-onderzoek streekverbetering Haaren*.

¹⁰ *Lende zunnekaan. Uitgave van de Streekverbeteringscommissie Linde-Zuid*, 1 (1965) - 5 (1969); *Troch slingerbochten. Uitgave van de Streekverbetering De Sneeker Oudvaart 1966-1969*, 1 (1967) - 3 (1969); Zeeuws Archief Middelburg (ZA), Archief Streekverbeteringscommissie Walcheren, inv. 2, 'Eindverslag Streekverbetering "Walcheren"', *Nieuwsbrief streekverbetering Walcheren* afl. 6, 5 (1968).

op enkele streken in de Friese Wouden: 'Het Koningsdiep', 'Elsloo' en 'Linde-Zuid'. In Drenthe betreft het de streekverbeteringen 'Spier-Wijster', 'Sleen-Erm-Diphooorn', 'Borger', 'Nijeveen' en 'Peize'. Deze liggen verspreid over de hele provincie. Dat geldt ook voor de Overijsselse streekverbeteringen in de selectiegroep. 'Wetering' ligt in de kop van Overijssel, in Twente zijn er de streekverbeteringen 'Haaksbergen' en 'Beneden-Dinkel' en in Salland 'Haarle', 'Slagharen-Schuinesloot', 'Heemse', 'Den Ham-Daarle' en 'Gramsbergen-Lutten'.

Kaart 4.1 Streekverbeteringen in selectiegroep, 1956-1970

De selectiegroep omvat 38 streekverbeteringen uit de periode 1956-1970.

Uit de Gelderse Achterhoek zijn 'Beltrum', 'Neederberg' en 'Hummelo-Keppel' gekozen en uit het rivierengebied van diezelfde provincie de streken met komgronden: 'Bommelerwaard-oost', 'Maas en Waal-west' en de 'Tielwaard-west'. 'Empel-Orthen' (ook wel Maaskant-west genoemd) behoort ook tot de gebieden met komgronden, maar dan aan Brabantse zijde. In de Brabantse Peel zijn de streekverbeteringen 'Asten' en 'Someren-Lierop' geselecteerd, terwijl in de Kempen de keus is gevallen op 'Leende', 'St. Oedenrode-Son-Breugel', 'Bergeyk' en 'De Beerzen'. In Noord- en Zuid-Holland zijn de streekverbeteringen 'Roelofarendsveen', 'De Zeevang' en 'Waterland' in de selectiegroep opgenomen. In Zeeland is gekozen voor de streekverbeteringen 'Zak van Zuid-Beveland', 'Koewacht' en 'Walcheren.' Tot slot in Midden- en Zuid-Limburg 'De Roerstreek', 'Land van Pepijn' en 'Oude Mijnstreek-Ransdalerveld'.

Deze 38 gebieden vertegenwoordigen samen circa 29 procent van alle uitgevoerde streekverbeteringen. In welk opzicht en in welke mate zij representatief zijn voor het hele streekverbeteringsprogramma? Dit kan worden nagegaan aan de hand van drie criteria, namelijk: regionale spreiding, spreiding over grondsoortgebieden en spreiding in tijd. Het eerste criterium wordt gemeten door na te gaan hoe de spreiding over de verschillende provincies was. De selectiegroep zou dezelfde provinciale verdeling moeten kennen als de hele groep, want de toewijzing per provincie heeft om 'politieke' redenen van begin af aan altijd een belangrijke rol gespeeld. Er was sprake van een zekere quotering. Een tweede criterium is de spreiding over de verschillende grondsoortgebieden.

Het maakte voor de opzet en uitvoering van de streekverbetering verschil of het zandgronden (met overwegend gemengde bedrijven) of rivierkleigebied (meestal met overheersende veehouderij) betrof. In de derde plaats speelt de spreiding in de tijd een rol. Zoals in de voorgaande hoofdstukken is uiteengezet, ontwikkelde zich op politiek en ook op wetenschappelijk niveau vanaf begin jaren zestig een andere opvatting over de streekverbetering. Wil men controleren of dit in de uitvoering ook merkbaar was dan zal een substantieel deel van de geselecteerde streekverbetering zowel in de jaren vijftig als in de jaren zestig moeten zijn begonnen.

Een aantal zaken valt op als gekeken wordt naar de spreiding over de provincies (tabel 4.1). De grootste afwijking zit bij de provincie Overijssel. Deze is in de selectiegroep met 7 procent oververtegenwoordigd. Ook Drenthe is met 4 procent sterker in de selectie aanwezig dan in het totale aantal streekverbeteringen. Utrecht en Groningen zijn echter in het geheel niet vertegenwoordigd. Van deze beide provincies konden de eindverslagen – behalve dat van 'Maarsseveense Plassen' – niet achterhaald worden. In Groningen werden twee zeer grote streekverbeteringen uitgevoerd, namelijk in 'Zuide-

lijk Westerkwartier' en in 'Westerwolde'. Wat betreft landbouwstructuur vertoonde de eerste overeenkomsten met het aangrenzende Friese Woudengebied en de tweede met de Drents zandgronden. De beide laatstgenoemde regio's zijn wel vertegenwoordigd in de selectiegroep.

Tabel 4.1 Verdeling van alle streekverbeteringen en die in van de selectiegroep over de provincies, 1956-1970

	Alle streekverbeteringen		Selectiegroep	
	absoluut	in %	absoluut	in %
Friesland	12	9	3	8
Groningen	5	4	0	0
Drenthe	12	9	5	13
Overijssel	19	14	8	21
Gelderland	20	15	6	16
Utrecht	5	4	0	0
Noord-Holland	9	7	2	5
Zuid-Holland	6	5	1	3
Zeeland	7	5	3	8
Noord-Brabant	25	19	7	18
Limburg	12	9	3	8
Totaal	132	100	38	100

Ook van de Utrechtse streekverbeteringen 'Lopikerwaard', 'Langbroek', 'Rhenen' en 'Heiligenbergerbeek' kan gesteld worden dat aangrenzende vergelijkbare gebieden wel in de selectiegroep aanwezig zijn. 'Maarsseveense Plassen' was, zoals hiervoor al betoogd, een uitzonderlijk streekverbeteringsgebied, maar met de streekverbetering 'Roelofarendsveen' een typisch tuinbouwgebied opgenomen, dat in sommige opzichten vergelijkbaar is met 'Maarsseveense Plassen'.

De tweede representativiteitsanalyse is gedaan op grond van bodemgesteldheid (tabel 4.2). Hiervoor is de landbouwkundige streekindeling van 1910 en 1957 gebruikt. Probleem bij deze analyse is dat sommige gemeenten niet zonder meer bij één grondsoort kunnen worden ingedeeld. Bekend voorbeeld zijn de Drentse gemeenten op de Hondsrug. De oude dorpen liggen op de zandgronden, maar in diezelfde gemeente zijn ook veenkoloniale buurtschappen. De hele streek wordt bij de Veenkoloniën ingedeeld. Het ministerie wees bij de meeste streekverbeteringen niet een hele gemeente aan, maar gebieden daarbinnen. In het geval van Borger bijvoorbeeld werd de streekverbetering en ruilverkaveling uitsluitend op de oude zandgronden uitgevoerd en dus niet in de veenkoloniale dalgronden. Om die reden zijn streekverbeteringen met zand-veengrond in Overijssel, Friesland en Drenthe

in deze studie ingedeeld bij de zandgronden. De Groningse veenkoloniale gebieden en de aangrenzende dorpen aan Drentse zijde komen verder niet voor als streekverbetering, omdat de boeren hier over relatief moderne boerderijen beschikten. De bedrijfsstijl en de kavelindeling waren hier nauwelijks een probleem. In het overzicht van de landbouwkundig achtergebleven gebieden dat het ministerie van Landbouw in 1958 liet opmaken, werden deze gebieden dan ook tot de niet-problematische streken gerekend.¹¹

Tabel 4.2 Verdeling van alle streekverbeteringen en van die in de selectiegroep over verschillende soorten landbouwgebieden, 1956-1970

	Alle streekverbeteringen		Selectiegroep	
	absoluut	in %	absoluut	in %
Zeekleigebieden	17	13	3	8
Rivierkleigebieden	17	13	6	16
Weidegebieden	19	14	5	13
Zandgronden	75	57	24	63
Veenkoloniën	.	.	.	.
Tuinbouwgebieden	4	3	0	0
Totaal	132	100	38	100

Ook de indeling van sommige andere streekverbeteringen bij de zandgronden kan vragen oproepen. Het Noord-Limburgse 'Bergen', gelegen aan de Maas, kent verschillende bodemsoorten (rivierklei, zandgrond, veengrond), maar toch kan gesteld worden dat de daar aanwezige problemen vergelijkbaar waren met die van de andere zandgronden in Noord-Limburg.¹²

Streken die het ministerie van Landbouw beschouwde als tuinbouwgebieden, zijn ondervertegenwoordigd in de selectiegroep. Maar dat wil niet zeggen dat er geen streekverbeteringen met tuinbouwactiviteiten geselecteerd zijn. 'Roelofarendsveen', een streekverbetering die uitsluitend voor tuinbouwers was bedoeld, lag in een weidegebied. Bovendien dient men te bedenken dat in veel streekverbeteringen de tuinbouw (of fruitteelt) een onderdeel was van de landbouw, terwijl volgens de streekindelingen (1910 en 1957) tuinbouwgebieden streken waren waar overwegend tuinbouwers werkten. In deze streekverbeteringen schonken de voorlichters ook aandacht aan de tuinbouw, omdat bij de kleine bedrijven problemen bestonden of omdat het opzetten van tuinbouwactiviteiten een redelijk alternatief leek voor landbouwers met te weinig grond. Dergelijke tuinbouwactiviteiten namen slechts een klein deel van het landareaal binnen de streekverbetering in beslag. In de representativiteitsanalyse worden ze niet aangeduid als tuinbouwgebied (bij-

¹¹ De landbouwkundig achtergebleven gebieden.

¹² De landbouw in het Limburgse Bergen.

voorbeeld streekverbetering 'Asten'). Slechts wanneer het een specifiek tuinbouwgebied betrof (zoals het Noord-Hollandse 'Drieban' of 'Geestmerambacht') zijn ze als dusdanig geteld. Het element tuinbouwactiviteit is in de selectiegroep dus niet ondervertegenwoordigd. Streekverbeteringen die meer tuinders dan boeren omvatten, waren bijvoorbeeld 'IJmond-Noord', 'Ringpolder-Waterland', 'Westland' en 'Princenhage'.

Ondervertegenwoordigd zijn wel de zeeleigebieden. Het relatief grote aandeel van zeeleigebieden in de streekverbeteringen kan enige verwondering wekken, aangezien men veronderstelde dat in deze gebieden de achterstandsproble-

De streekverbeteringscommissie 'Bommelerwaard-oost' inspecteert een tuinbouwdemonstratiebedrijf, ca. 1960.

men veel minder waren dan elders. Een aantal streekverbeteringen waar de zeelei overheerste, bevond zich in Zeeland en op de Zuid-Hollandse eilanden. Deze lagen in de jaren vijftig nog relatief geïsoleerd ten opzichte van de buitenwereld. Sommige boerengezinnen kwamen tijdens de excursies die werden georganiseerd gedurende de streekverbeteringen voor de eerste keer in hun leven van hun eiland af. Dit sociale isolement maakte de streken tot achterstandsgebieden. Ook het Groningse 'Blijham-Bellingwolde' is bij de zeeleigebieden ingedeeld, maar hier kwamen ook veel zand- en veengronden voor. De streekverbetering beperkte zich tot dat laatste gedeelte. Het relatieve hoge percentage zeeleigebieden in totale groep van streekverbeteringen wordt verder veroorzaakt doordat het ministerie het overgangsgebied van zandgrond naar zeelei in westelijk Brabant bij de zeelei rekende. De ondervertegenwoordiging van zeeleigebieden in de selectiegroep is dus geringer dan tabel 4.2 op het eerste oog doet vermoeden

In de selectiegroep zijn de zandgronden oververtegenwoordigd. Het ministerie van Landbouw zag deze bij aanvang van het streekverbeteringsprogramma samen met de komgronden (rivierklei) als de meest problematische achterstandsgebieden. Met dit gegeven dient rekening te worden gehouden. De procentuele indeling van gebieden zegt overigens niet alles. Men zou bijvoorbeeld ook het oppervlakteareaal dat de streekverbetering omvatte, of misschien nog beter het aantal bedrijven, kunnen berekenen. De beschikbare

getallen berusten echter te veel op schattingen om een verfijnd beeld te kunnen geven. Ondanks dat is het evident dat het grootste gedeelte van de streekverbeteringen inderdaad plaatsvond op de zandgronden.

De selectiegroep is eveneens geanalyseerd op aanvangsjaar van de streekverbetering (tabel 4.3). Op grond van de in de vorige hoofdstukken gepresenteerde feiten is het namelijk aannemelijk dat er in de loop van de jaren zestig een omslag heeft plaatsgevonden in de uitvoering. Bij de analyse gold de indeling van het ministerie als criterium. Deze verschilde soms van die van de lokale streekverbeteringscommissies. Zij namen niet de voorbereidingsfase, maar de start van de hoofdperiode als aanvangsdatum. Uit tabel 4.3 blijkt dat van de streekverbeteringen die in de jaren vijftig zijn begonnen er meer in de selectiegroep van 38 zitten dan van die welke in de jaren zestig zijn gestart.

Tabel 4.3 Absolute en procentuele verdeling van alle streekverbeteringen en van die in de selectiegroep naar jaar van aanvang, 1956-1970

	Alle streekverbeteringen		Selectiegroep	
	absoluut	in %	Absoluut	in %
1956	20	15	7	18
1957	17	13	9	24
1958	7	5	2	5
1959	0	0	0	0
1960	9	7	4	11
1961	12	9	3	8
1962	28	21	7	18
1963	20	15	5	13
1964	11	8	1	3
> 1964	8	6	0	0
Totaal	132	100	38	100

Dit komt doordat er van deze tweede periode minder eindverslagen, de essentiële bron voor de selectie, zijn. Aan het einde van het streekverbeteringsprogramma nam het animo een eindverslag te maken af. Hoewel een substantieel aantal streekverbeteringen in de selectiegroep zit uit zowel de jaren vijftig als de jaren zestig, dient er rekening mee te worden gehouden dat de jaren zestig iets ondervetegenwoordigd zijn.

Noch wat betreft landelijke spreiding, noch wat betreft de verdeling over de verschillende grondsoorten wijkt de selectiegroep dusdanig af van de hele groep van streekverbeteringen dat sprake is van een niet-representatieve selectie. Indien rekening wordt gehouden met de afwijking in aanvangsjaren en de lichte oververtegenwoordiging van de streekverbeteringen op de zandgronden, kan gesteld worden dat de bevindingen in de selectiegroep geldig-

heid hebben voor de overige streekverbeteringen

Ruilverkaveling als aanleiding

Ruilverkavelingen vormden volgens het ministerie van Landbouw de meest voorkomende aanleiding om over te gaan tot een streekverbetering. Begin jaren zestig viel tweederde van de streekverbeteringen samen met een ruilverkaveling.¹³ Op het eerste gezicht lijkt het vrij eenvoudig om voor alle 132 streekverbeteringen na te gaan of er eveneens een ruilverkaveling heeft plaatsgevonden, maar in de praktijk stuit men op nogal wat moeilijkheden. Streekverbetering en ruilverkaveling kenden namelijk vaak geen één op één relatie, dat wil zeggen dat de gebiedsomvang van beide projecten niet altijd identiek was. Om ook op dit terrein niet al te zeer af te wijken van het landelijke beeld, is van elk van de 38 geselecteerde streekverbeteringen nagegaan of er wel of geen ruilverkaveling plaatsvond en zo ja, hoe de ruilverkaveling zich verhiel tot de streekverbetering. Daarbij is de vraag of de selectiegroep eenzelfde variëteit vertoonde als de hele groep streekverbeteringen.

In de Friese streekverbetering 'Elsloo' viel het streekverbeteringsgebied exact samen met dat van de ruilverkaveling. In het naburige 'Linde-Zuid' lag dat wat ingewikkelder. Het bestond uit twee ruilverkavelingen, namelijk die van 'Noordwolde' (1.300 hectare) en 'Linde-Zuid' (7.600 hectare). 'Noordwolde' vormde aanvankelijk een aparte streekverbetering, maar werd in 1965 om organisatorische redenen samengevoegd met 'Linde-Zuid'. Meestal gebeurde het omgekeerde. De grote streekverbetering en ruilverkaveling in het Groningse Westerwolde werd bijvoorbeeld opgesplitst in delen. Ook bij de Friese streekverbetering 'Het Koningsdiep' in de gemeente Opsterland verdeelde de (overkoepelende) streekverbeteringscommissie het gebied om praktische redenen in blokken. 'Het Koningsdiep' viel niet helemaal samen met de gelijknamige ruilverkaveling.

In het Drentse Borger vond een proefsaneringsruilverkaveling plaats toen in 1957 de streekverbetering startte. Dit betekende dat het ministerie van Landbouw een deel van de boeren nieuwe grond aanbood in de Noordoostpolder of op domeingronden. De vrijkomende grond gebruikte men om overblijvende bedrijven te vergroten naar 12 tot 14 hectare.¹⁴ De aanwijzing van Borger hield dus direct verband met de status van proefsaneringsgebied. Ook andere gebieden in Drenthe ('Peize', 'Spier-Wijster', 'Nijeveen') dankten hun verkiezing tot streekverbetering direct aan de ruilverkaveling. De relatie was echter niet altijd even duidelijk. Zo had er in de streekverbetering 'Sleen-Erm-Diphoom' weliswaar begin jaren vijftig, nog vóór de invoering van de nieuwe wet op de ruilverkavelingen (1954), een herverdeling van de

¹³ De Bruin, 'Ontwikkelingen en resultaten van streekverbeteringsplannen', *Landbouwvoorlichting*, 120.

¹⁴ *Streekverbetering Borger 1963*, 12; *Jaarverslag 1957*. Centrale Cultuurtechnische Commissie, 36.

esgronden plaatsgevonden, maar de aanwijzing tot streekverbetering gebeurde toch vooral omdat er sprake was van een ernstige landbouwkundige achterstand.

Triomfboog ter gelegenheid van de afsluiting van de streekverbetering en de ruilverkaveling in 'Spier-Wijster'.

een ruilverkaveling de directe aanleiding tot instelling van een streekverbetering, maar wel de ontginning van nieuwe gronden. Reeds vanaf de jaren dertig werd hier namelijk land ingepolderd. Aanvankelijk gebeurde dit als werkverschaffingsproject, maar toen in de jaren vijftig het aantal werklozen afnam, vertraagden de ontginningen. De streekverbetering moest hier onder andere het grote verschil in bedrijfsstijl tussen de in de polder gelegen boerenbedrijven en die in de oude gehuchten verminderen. In de streekverbetering 'Slagharen-Schuinesloot', gelegen op de Overijsselse veen- en zandgronden kwam de feitelijke ruilverkaveling pas na de streekverbetering tot stand. Dit was overigens bij meerdere streekverbeteringen het geval. De oorzaak was vaak de lange procedurele weg die gevolgd moest worden alvorens een ruilverkaveling werd aangenomen, zoals in 'Koewacht'.¹⁵ In enkele gevallen werd echter bewust gekozen voor de omgekeerde weg, zoals in het hiervoor al besproken geval van 'Hoogeveen'. Daar gebruikte men het streekverbeteringsprogramma om de zich verzettende bevolking rijp te maken voor een ruilverkaveling.

Er zijn ook gebieden die om andere dan landbouwkundige motieven heringericht werden. In de Noord-Hollandse streekverbetering 'Waterland' werd een gedeelte van de grond tot natuureservaat verklaard, waardoor boeren nog slechts beperkt gebruik konden maken van de grond. Bovendien viel een deel van de grond toe aan de Amsterdamse stadsuitbreiding.¹⁶ Stadsuit-

¹⁵ Eindverslag van de streekverbetering Koewacht.

¹⁶ Eindverslag streekverbetering Waterland, 5.

Ook in Overijssel vormde een ruilverkaveling niet altijd de directe aanleiding tot een streekverbetering. In de streekverbeteringen 'Heemse', 'Haarle', 'Beneden-Dinkel', 'Gramsbergen-Lutten', 'Den Ham-Daarle' en 'Haaksbergen' is geen samenlopende ruilverkaveling traceerbaar. De vier laatstgenoemde behoorden tot de tweede generatie streekverbeteringen die vanaf 1962 van start gingen.

Ook in Wetering was niet

breiding van de stad Utrecht speelde bij de streekverbetering ‘Maarsseveense Plassen’ – die niet tot de selectiegroep behoort –, terwijl de gemeente Maarsse tegelijkertijd industrieterreinen wilde aanleggen op vrijkomende grond.¹⁷ Aan een andere, Noord-Hollandse, streekverbetering, ‘De Zeevang’, ging een zes jaar durende ruilverkaveling vooraf. Hier functioneerde het min of meer ideale model van een ruilverkaveling die direct werd gevolgd door een streekverbetering. Het tuinbouwgebied bij Roelofarendsveen werd eveneens onderworpen aan een ruilverkaveling. Het gebied was slecht ontsloten, want van de 300 hectare grote polder bestond 100 hectare uit plassen en sloten. En ook de verkaveling liet veel te wensen over, want 270 tuinders hadden samen ongeveer zeshonderd percelen in gebruik. Berekeningen leerden dat hierdoor 20 procent van de arbeidstijd verloren ging.¹⁸

In de Achterhoekse streekverbeteringen ‘Neederberg’ en ‘Hummelo-Keppel’ startte het programma nadat de kaveltoewijzing had plaatsgevonden. Voorlichters konden hier dus proberen meteen een optimaal rendement uit de nieuwe situatie te halen. De praktijk leerde namelijk dat wanneer de ruilverkaveling pas na de streekverbetering begon, de boeren een afwachtende houding aannamen en niet bereid waren te investeren in de bestaande gebouwen en grond. Op deze manier ging kostbare tijd verloren. Dit probleem was iets minder groot wanneer, zoals in het Gelderse ‘Beltrum’, de ruilverkaveling en streekverbetering deels samenvielen.

Een apart verhaal vormen de komgronden in het rivierengebied. Daar vonden al vanaf 1951 grootschalige ontginningen en ruilverkavelingen plaats, die het rivierengebied langzaam in een modern landbouwlandschap veranderden. Het werk in deze streken was in menig opzicht een voorloper van de streekverbetering. Toen laatstgenoemd programma in 1956 van start ging, werden de ‘Bommelerwaard-oost’, ‘Maas en Waal-west’ en later ‘Tielerwaard-west’ daarin opgenomen. Het komgrondenwerk vormde hier dus de directe aanleiding.¹⁹ Dat gold ook voor het aan Brabantse zijde gelegen ‘Empel-Orthen’.

In de Noord-Brabantse streekverbeteringen ‘De Beerzen’ en ‘Bergeyk’ viel het voorlichtingsprogramma deels samen met de ruilverkaveling, terwijl het ministerie van Landbouw in ‘Someren-Lierop’ al voor aanvang van de streekverbetering een tweetal wettelijke ruilverkavelingen uitvoerde. Gedurende de streekverbetering waren er echter ook weer twee gaande, die samen ongeveer 2.900 hectare omvatten.²⁰ In ‘Asten’ was er geen ruilverkaveling, maar liep de streekverbetering aanvankelijk gelijk op met dat van de burens in

¹⁷ *Eindverslag streekverbetering Maarsseveense Plassen.*

¹⁸ *Eindverslag streekverbetering Roelofarendsveen*, 11-13.

¹⁹ J. van den Ban, *Tien jaar komgrondenwerk.*

²⁰ *Someren-Lierop*, 14.

‘Someren-Lierop’. De herverkaveling speelde in Leende wel een belangrijke rol, maar er was geen sprake van een wettelijke ruilverkaveling. Op grond van de in 1954 aangenomen ruilverkavelingswet betekende een ruilverkaveling veel meer dan het simpelweg herverdelen van stukken grond. Een ruilverkaveling-nieuwe-stijl ging gepaard met een grondige revisie van de infrastructuur. Leende maakte daarop aanvankelijk geen kans en besloot daarom op vrijwillige basis te herverkavelen. Zo werd de oorspronkelijke verkaveling in 855 percelen gereduceerd naar 312. De gemiddelde perceelsgrootte nam daardoor toe van 40 naar 110 are. De ruilverkaveling was hier niet de aanleiding tot de streekverbetering, want de vrijwillige herverkaveling was het gevolg van de streekverbetering. Uiteraard heeft deze herverkaveling wel invloed gehad op de inhoud en vorm van de streekverbetering.²¹ Een vrijwillige ruilverkaveling langs de Dommel (1.300 hectare) was in 1963 aanleiding om de streekverbetering ‘St. Oedenrode-Son-Breugel’ aan te vragen. Het streekverbeteringsgebied was veel groter dan het te verkavelen gebied, en de vrijwillige herverkaveling duurde zo lang dat de streekverbetering allang beëindigd was toen de verkaveling nog haar beslag moest krijgen. Uiteindelijk werd het als vrijwillig gestarte project opgenomen in de wettelijke ruilverkaveling van de gemeenten St.

Bij ruilverkavelingen konden door verbetering van afwatering ook de weilanden worden verbeterd.

Oedenrode en Son.²²

Sommige ruilverkavelingen in Zeeland werden uitgevoerd naar aanleiding van de watersnoodramp in 1953. In de streekverbetering ‘Eede’, die in 1957 begon, was de ruilverkaveling vrijwel afgerond. De streekverbetering ‘Zak van Zuid-Beveland’ ontstond door de herverkaveling, maar daarnaast speelden ook het rela-

tieve isolement van de streek en economische problemen als gevolg van de wegtrekkende bevolking een belangrijke rol.²³ Door de ruilverkaveling, en door een ernstige malaise in de vlasnijverheid, richtte zich hier de streekverbetering op een omschakeling van de bedrijfsstijl van akkerbouw naar gemengd bedrijf.²⁴ Aanleiding was dus ook hier een ruilverkaveling, maar evident is dat het gebied kampte met diepgaande structurele problemen. Ook in

²¹ 10 jaar Leende.

²² Rapport bij de afsluiting van de streekverbetering St. Oedenrode, Son en Breugel, 1-2.

²³ Eindverslag streekverbetering Zak van Zuid-Beveland 1957-1962 (Goes 1962), 8.

²⁴ Eindverslag streekverbetering Eede, 3.

‘Koewacht’ viel de streekverbetering samen met een ruilverkaveling.²⁵

In een aantal Limburgse gebieden gingen streekverbetering en ruilverkaveling niet geheel of slechts zeer gedeeltelijk samen. De Zuidoost-Limburgse streekverbetering ‘Oude Mijnstreek-Ransdalerveld’ omvatte een groot aantal gehuchten, dorpen en gemeenten. Daarvan was slechts een gebied in Ransdalerveld (312 hectare) in 1959 aangenomen als ruilverkaveling, terwijl het gehele gebied zo’n 6.463 hectare omvatte.²⁶ Ook hier kan men de ruilverkaveling – net als overigens in de streekverbeteringen ‘Land van Pepijn’ en ‘De Roerstreek’ – moeilijk als aanleiding voor de streekverbetering zien. In het Midden-Limburgse ‘Land van Pepijn’ rondom Echt was alleen in Nieuwstadt een ruilverkaveling geweest.²⁷ Het ministerie van Landbouw wees ‘De Roerstreek’ ten zuiden van Roermond in 1958 als streekverbetering aan, omdat hier de mijn ‘Beatrix’ zou worden geopend. Een deel van de boerenbevolking zou na in bedrijfstelling emplooi moeten vinden in de mijnbouw.²⁸ De Nederlandse regering wijzigde haar mijnbouwbeleid echter rigoureuus in de jaren zestig. Na de ontdekking van de grote gasbel te Slochteren vond zij het openhouden van de Limburgse kolenmijnen economisch niet langer verantwoord. De mijn ‘Beatrix’ is er dan ook nooit gekomen.²⁹ De streekverbetering ‘De Roerstreek’ was ten tijde van deze beleidswijziging echter al bijna afgerond.

Van de 38 streekverbeteringen in de selectiegroep was bij 13 een ruilverkaveling niet de aanleiding tot het inzetten van het speciale voorlichtingsprogramma. Bij 22 was dat wel het geval. Daaronder bevonden zich 2 vrijwillige ruilverkavelingen. In de overige 3 gevallen vond de ruilverkaveling pas na de streekverbetering plaats maar was er wel sprake van een samenhang. Volgens een schatting van het ministerie van Landbouw ging circa tweederde van de streekverbeteringen samen ging met een ruilverkaveling. In de selectiegroep was die verhouding hetzelfde. De vorm van de relatie tussen streekverbetering en ruilverkaveling varieerde. De volgorde van ruilverkaveling en streekverbetering lag niet bij voorbaat vast. In enkele gevallen was de streekverbetering al afgesloten voordat de ruilverkaveling beëindigd werd en soms moest de ruilverkaveling zelfs nog beginnen. Ook was er een onderscheid tussen wettelijke en vrijwillige herverkaveling, waarbij de laatste lang niet zo intensief en omvangrijk waren als de eerste. Ruilverkavelings- en streekverbeteringsgebied vielen in veel gevallen slechts gedeeltelijk samen. Soms werd het oorspronkelijke ruilverkavelingsgebied uitgebreid ten behoeve van de streek-

²⁵ Eindverslag van de streekverbetering Koewacht.

²⁶ Althans volgens het eindverslag. Andere bronnen houden het op 8992 hectare. Zie respectievelijk: *Streekontwikkeling Oude Mijnstreek-Ransdalerveld*, 13 en ZA, RLC Zeeuwse Eilanden, inv. 22.

²⁷ *Streekontwikkeling Land van Pepijn*, 9.

²⁸ *Streekontwikkeling De Roerstreek*, 5-7.

²⁹ Messing, *De Mijnsluiting in Limburg*.

verbetering, vaker was het echter groter dan het streekverbeteringsgebied. In elk geval kan geconstateerd worden dat in de selectiegroep het aantal malen dat een modelmatige ruilverkaveling annex streekverbetering werd uitgevoerd zeer beperkt is geweest.

In het verlengde hiervan moet nog een andere kanttekening worden geplaatst, namelijk bij de opgave van de omvang van de streekverbetering in aantal hectares en het daarbij betrokken aantal boerderijen. De opgaven die het ministerie van Landbouw hanteerde, hadden soms betrekking op de gegevens of schattingen over de ruilverkavelingen. Die vielen, zo werd hiervoor al aangegeven, niet altijd samen met data van de streekverbetering. De omvang van de streekverbetering 'Bergeyk' bepaalde het ministerie op 6.510 hectare met 542 boerderijen. In werkelijkheid (althans volgens het eindverslag) ging het om 463 landbouwers. De streekverbetering 'Peize-Bunne' boekte het ministerie in met 4.540 hectare, wat inderdaad ongeveer klopte, en 527 bedrijven, wat aanzienlijk meer was dan de 471 bedrijven die het in werkelijkheid betrof. 'Oude Mijnstreek-Ransdalerveld' omvatte 8.992 hectare en 726 boerderijen volgens het Haagse ministerie. In werkelijkheid was het 8.814 hectare en 747 bedrijven, maar daarvan werden slechts 394 in de streekverbetering betrokken. De overige 353, voornamelijk bedreven als nevenberoep, beschouwde het ministerie als spoedig 'verdwijnend'. Het geven van een exact getal is dus niet eenvoudig. Toch kan op grond van de beschikbare gegevens een redelijk betrouwbare schatting gemaakt worden. Gemiddeld (berekend op basis van 131 gebieden, want de gegevens van 'Venlo-Tegelen' zijn onbekend) omvatte een streekverbetering ongeveer 4.700 hectare en 541 boerderijen. In totaal besloeg het hele streekverbeteringsprogramma dus 616.500 hectare en 71.000 boerenbedrijven. Daarbovenop kwamen nog bijna 10.400 tuinders met circa 18.000 hectare grond.³⁰ De streekverbeteringen in de selectiegroep hebben een iets lager gemiddelde, namelijk 3.887 hectare en 412 boerderijen. Hiervoor zijn twee oorzaken te geven. In de eerste plaats staan van deze groep de exacte gegevens in de eindverslagen en die komen iets lager uit dan de cijfers van het ministerie van Landbouw hanteerde. In de tweede plaats zit geen van de grootste streekverbeteringen ('Alblasserwaard-Vijfherenland' met 30.279 hectare, 'Noordwest-Veluwe' met 23.130, 'Westerwolde' met 21.189 en 'Zuidelijk Westerkwartier' met 17.218) in de selectiegroep. Voor de vraag in hoeverre de selectiegroep representatief is, maakt dit overigens niets uit.

Vastgesteld kan nu worden welke andere hoofdmotieven dan ruilverkaveling aanleiding zijn geweest voor een streekverbetering. In de meeste gevallen (Overijssel en Limburg) was de relatieve (landbouwkundige) achterstand van doorslaggevend belang. In sommige gevallen speelde uitbreiding van een na-

---

³⁰ ZA, Archief Zeeuwse Eilanden, inv. 22, 'Overzicht streekverbeteringen 1965'.

bijgelegen stad of gemeente een rol. In Asten was van grote betekenis dat in het aangrenzende 'Someren-Lierop' een streekverbetering annex ruilverkaveling plaatsvond. Voor Borger, ten slotte, was de bijzondere aard van de ruilverkaveling (proefsaneringsgebied), de aanleiding.

Geconcludeerd kan worden dat de verhouding ruilverkaveling-streekverbetering in de selectiegroep niet noemenswaardig van het landelijke beeld afweek. In de selectiegroep waren er bovendien net als de totale groep van streekverbeteringen gevarieerde aanleidingen om het voorlichtingsprogramma in te zetten.

Thematisering van doelstellingen en activiteiten

Nu de selectiegroep bepaald is, kan nagegaan worden welke doelstellingen gehanteerd werden en welke activiteiten plaatsvonden. De algemene doelstelling voor de streekverbetering was een verhoging van de arbeidsproductiviteit op de agrarische bedrijven in achtergebleven gebieden, en wel zo dat een boer minstens het inkomen van een fabrieksarbeider zou verdienen. In vrijwel elke streekverbetering waren andere oorzaken voor de te lage productiviteit. Dit vertaalde zich in het opstellen van streekeigen doelstellingen en voorlichtingsactiviteiten. Men kan het ook anders formuleren: binnen elke streekverbetering ontwikkelden de voorlichters een strategie om de algemene doelstelling te bereiken. Om meer inzicht te krijgen in de doelstellingen en activiteiten in de streekverbeteringen zijn de eindverslagen van de selectiegroep geïnventariseerd, daarna zijn de gevonden doelen gethematiserd en ten slotte in schema 4.1 samengevat.

Er dient één kanttekening te worden geplaatst bij de thematisering. Het schema wekt de indruk dat zowel de verschillende vormen van voorlichtingen als de verschillende thema's gelijkwaardig waren. Dat was niet het geval, zoals reeds in het vorige hoofdstuk bleek bij de bespreking van de verdeling van de voorlichtingsbudgetten. De landbouwkundige voorlichting is altijd belangrijker geweest dan de andere twee en daarom zijn ook de geïnvesteerde gelden op dat terrein veel groter geweest. In de streekverbetering 'Tholen bijvoorbeeld werd van de bijna 275.000 gulden die gedurende de periode 1958-1964 in het programma werd gestoken 64 procent besteed aan bedrijfstechnische voorlichting, 34 procent aan huishoudelijke voorlichting en iets minder dan 3 procent aan agrarisch-sociale voorlichting.³¹ De huishoudelijke voorlichting werd intensiever gegeven dan de agrarisch-sociale, omdat deze laatste aanvankelijk moeilijk van de grond kwam. Te bepalen hoe de gehele voorlichting van invloed is geweest op de streekverbeteringen is echter belangrijker dan alleen maar te beoordelen op afzonderlijke thema's of vorm van voorlichting.

---

³¹ ZA, Archief Streekverbeteringscommissie Tholen, inv. 1, 'Begrotingen'.

Voor een goed begrip is het noodzakelijk om schema 4.1 nader toe te lichten. De vergroting van bedrijven kan zowel betrekking hebben op uitbreiding van het bedrijfsoppervlak, wat in zeer veel gevallen gebeurde, als op vergroting van de veestapel.

Schema 4.1 Thema's van doelstellingen en activiteiten in selectiegroep

	Thema:
Landbouwkundige voorlichting	• Vergroting van het bedrijf • Technische staat gebouwen • Bedrijfsstijl (specialisatie) • Mechanisatie • Ontginningen • Verbetering grond • Ruilverkaveling • Verbetering veestapel • Tuinbouw en fruitteelt • Bedrijfsboekhouding • Bank- en financieringszaken
Huishoudelijke voorlichting	• Woning (inrichting) • Voeding • Huishoudelijke apparatuur en diepvriezers • Hygiëne en kleding • Moes- en siertuin • Boekhouding (huishoudgeld) • Rationele arbeidsmethoden
Agrarisch-sociale voorlichting	• School- en beroepskeuze • Afvloeiing (bijvoorbeeld O&S-fonds) • Bedrijfsopvolging • Vrijtijdsbesteding (gezinsvraagstukken) • Financiering (bedrijf en gezin) • Positie in samenleving

Bij dat laatste gold als criterium de toename van het aantal stuks vee per hectare, het ging dus om een bedrijfsintensivering. In een van de eerste streekverbeteringen, 'Spier-Wijster', nam zowel het bedrijfsoppervlak toe, van 12,5 naar 14 hectare gemiddeld, als de veestapel (circa 37 procent). Per hectare grasveld nam de bezetting van het vee in vijf jaar tijd toe van 1,35 naar 1,70,

maar dat was zeker niet bij elke streekverbetering de regel.³² Voorlichting over de technische staat van de gebouwen betekende in de praktijk dat deze toe waren aan vernieuwing of verbetering. Aanpassing van de bedrijfsstijl had veelal betrekking op zogenaamde ontmenging, dat wil zeggen dat bij het gemengde bedrijf de bedrijfsactiviteiten werden beperkt tot twee, hooguit drie activiteiten. In het verlengde daarvan konden adviezen gegeven worden over specialisatie, zodat de boer zich ging richten op één hoofdactiviteit.

Het thema mechanisatie spreekt voor zich. In de jaren vijftig en eerste helft van de jaren zestig waren vooral de vervanging van werkpaarden door tractoren en de aanschaf van melkmachines belangrijk. In veel gevallen konden boeren de dure aanschaf van machines voorkomen door het inschakelen van loonbedrijven of door het oprichten van coöperaties. Ontginningen, verbetering van de grond en ruilverkaveling speelden niet in alle streekverbeteringen. In het bijzonder de grondverbetering was afhankelijk van de lokale omstandigheden. In Drenthe betrof de voorlichting op dit punt bijvoorbeeld een verbetering van de slecht ontwaterde graslanden (madelanden), terwijl de streekverbeteringscommissies van 'Asten' en 'Someren-Lierop' een beregeningsproject startten en in het rivierengebied ontginning van de komgronden vooropstond.

Mechanisering in streekverbeteringen.

De verbetering van de veestapel had vooral betrekking op de aankoop van fokmateriaal, maar die verbetering konden boeren ook bereiken door moderne voedingsmethoden toe te passen. In de streekverbetering 'Spier-Wijster' richtten de veehouders bijvoorbeeld een veevoederkern op die financieel ondersteund werd door het Provinciaal Veevoedselbureau voor Drenthe. Aan dit project namen 35 boeren deel. Doel was hen vertrouwd te maken met het

³² *Zes jaren streekverbetering in het gebied Spier-Wijster*, 6-7.

samenstellen en het berekenen van voederrantsoenen om zo tot een doelmatigere veevoeding te komen.³³ In de streekverbetering ‘Slagharen-Schuinesloot’ zetten de voorlichters in op verbetering van fokmethodes door het organiseren van een kalverfokclub, excursies naar fokveedagen en de aanschaf van goed vrouwelijk fokmateriaal.³⁴ In ‘Haarle’ was de kwaliteit van de veestapel door tbc zo sterk aangetast dat men besloot een premie te verstrekken op de aanschaf van goed fokvee.³⁵ Overigens bleek het aangekochte vee al even matig van kwaliteit, zodat het resultaat gering was.

Bij de fruitteelt- en tuinbouwvoorlichting speelde de keus van teeltproducten een belangrijke rol (bouwplan), omdat met een juiste keus een optimale benutting van de beschikbare arbeidskracht gedurende het hele jaar mogelijk was. De boekhouding betrof vooral de *bedrijfsboekhouding*, dit ter onderscheiding van de financiële of fiscale boekhouding. Deze laatste was vooral nodig in verband met belastingaangiften en eventuele leningen bij de bank. De bedrijfsboekhouding legde echter gegevens vast over melkproductie, opbrengsten van akkerlanden en dergelijke. Het LEI-boekhoudnet was in 1941 opgezet om basisgegevens te verzamelen voor kostprijsberekeningen, voor andere bedrijfseconomische analyses en voor de voorlichting aan landbouwers.³⁶ In de loop van de jaren bleek de bedrijfsboekhouding ook geschikt voor de controle van de productiviteit en rentabiliteit van een bedrijf. Op grond van de verzamelde gegevens konden boeren en voorlichters beter bedrijfsplannen opstellen. Vandaar dat in streekverbeteringen het bijhouden van een dergelijke boekhouding werd gestimuleerd. Het thema ‘relatie met bank’ had betrekking op de financiering van het bedrijfsgedeelte, waaronder de analyse van kosten verbonden met de verbeteringen en innovaties in het bedrijf. Cijfermatige gegevens over leningen zijn schaars, men kan hooguit via indirecte methoden enig inzicht krijgen. Zo nam het ledental van de Coöperatieve Landbouwbank te Beilen (streekverbetering ‘Spier-Wijster’) met 14 (23 procent) toe gedurende de uitvoering van het voorlichtingsprogramma, wat erop duidt dat meer gebruik werd gemaakt van de diensten van de bank.

Bij de huishoudelijke voorlichting vormde de woninginrichting dan wel woningverbetering een van de belangrijkste activiteiten. Er werd veel gewerkt met voorbeeldobjecten, die overigens ook in sommige gevallen bij de landbouwvoorlichting als media van kennisoverdracht werden gebruikt. Via cursussen besteedden de voorlichtsters veel aandacht aan voeding, kleding (naaicursussen) en persoonlijke hygiëne in het gezin. De diepvriezer (vaak in de vorm van gemeenschappelijke diepvrieskluizen) was een belangrijke methode om arbeid te besparen, net als de aanschaf van andere grote en kleine

³³ *Zes jaren streekverbetering Spier-Wijster*, 20.

³⁴ *Streekverbetering Slagharen*, 7.

³⁵ *Streekverbetering Haarle*, 8.

³⁶ Dijk, ‘Het LEI-boekhoudnet (1): de historic’, 9.

huishoudelijke apparaten. Daarover gaf men vooral veel individuele voorlichting, die de boerin-huisvrouw in contact bracht met de moderne wereld. De meeste voorlichting was trouwens gericht op het rationeler inrichten van het huishouden, maar dat neemt niet weg dat het ministerie van Landbouw het tevens van belang achtte het familieleven huiselijk en gezellig te organiseren. Daarmee kreeg de voorlichting aan vrouwen een dubbel karakter. Aan de ene kant was deze gericht op hun rol als opvoedster en verzorgster van het gezin, aan de andere kant probeerden de voorlichtsters hun activiteiten als boerin verder te professionaliseren. Wellicht komt dat het meest evident tot uiting in de pogingen om de boekhouding van bedrijf en huishouden te scheiden. Bedrijfsgeld en huishoudgeld werden twee aparte grootheden.

De agrarisch-sociale voorlichting borduurde voort op de thema's van de huishoudelijke voorlichting. Niet voor niets werden ze regelmatig in één adem genoemd. Terwijl het centrale thema van de huishoudelijke voorlichting gereduceerd kon worden tot de rationalisatie van het huishouden, was het doel van de agrarisch-sociale voorlichting het bestaande gezinsspatroon om te vormen naar een modern familieleven. Bij de agrarisch-sociale voorlichting gold de beroeps- en schoolkeuze van de kinderen uit de boerengezinnen als belangrijkste thema. Door alternatieve beroepsmogelijkheden aan te dragen, hoopten de voorlichters het overschot aan bedrijfsopvolgers te verminderen. Daarnaast speelden thema's als opvolging op het bedrijf, afvloeiing (dus bij gebrek aan een opvolger) en erfeniszaken een belangrijke rol bij de voorlichting. Ook financiële vraagstukken kwamen aan de orde, zoals adviezen over het geven van zakgeld, het belonen van kinderen bij meewerken in het bedrijf of het afsluiten van leningen bij de bank en de gevolgen daarvan. Bij de agrarisch-sociale voorlichting behoorden ook de algemene thema's die betrekking hadden op de samenleving in zijn geheel. In de streekverbetering 'Peize' organiseerde men bijvoorbeeld een cursus 'Burger en Overheid', waarin de 'democratie als leidend beginsel' centraal stond. De cursisten bezochten zelfs de Tweede Kamer en ze spraken ook over de eerste nota 'Ontwikkeling van het Noorden des Lands' die de regering halverwege de jaren zestig publiceerde.³⁷

Strategieën

De hiervoor opgesomde activiteiten, die in de streekverbeteringen werden ontplooid, moesten de bedrijfsstijl van boeren beïnvloeden. De boer kon uit een aantal basisstrategieën kiezen om de algemene doelstelling (verhoging van het besteedbare inkomen door een vergroting van de arbeidsproductiviteit) te realiseren. Lokale en individuele omstandigheden bepaalden de te volgen basisstrategie. In de praktijk ging het vrijwel altijd om een combinatie van ver-

---

³⁷ *Streekverbetering Peiz*, 21-22.

schillende strategieën. Er zijn negen van zulke basisstrategieën te onderscheiden.

In de eerste plaats was er de *bedrijfsvergroting*. De vergroting van het bedrijf maakte het mogelijk de beschikbare arbeid (van de boer en zijn gezin) efficiënter in te zetten. Het arbeidsaanbod bepaalde in dat geval de productie. Het was ook mogelijk dat lager wordende prijzen voor consumenten de boer dwongen zijn productie op te voeren. Bedrijfsvergroting vereiste in veel gevallen extra land. Ontginning van nieuwe gronden was na de Tweede Wereldoorlog in veel streken niet meer mogelijk vanwege gebrek aan onontgonnen land. Boeren waren daardoor afhankelijk van door bedrijfsbeëindiging vrijkomend land van andere landbouwers. Tijdens ruilverkavelingen kwam vaak extra grond ter beschikking, omdat een groep boeren daarin aanleiding vond hun bedrijf stop te zetten. Ook was het mogelijk, zoals in de proefsanering Borger, dat de overheid aan een deel van de boeren de kans bood elders (Noordoostpolder of domeingronden) een nieuw bedrijf te starten.

De tweede strategie was *intensivering*. Deze bestond uit een intensievere benutting van de beschikbare productiefactoren. De verhoging van het aantal runderen per hectare was daarvan een goed voorbeeld. Dit kon bijvoorbeeld door de aankoop van veevoer van elders of door een betere ontwatering van de gras- en weilanden waardoor deze gedurende een langere tijd in het jaar beschikbaar waren. In Drenthe investeerden boeren in de verbetering van de madelanden. In de akkerbouw was productieverhoging door intensivering minder goed haalbaar. Verbetering van de grond door bekalking en betere bemesting kon enig rendement opbrengen, maar dat was minder spectaculair dan bij de intensivering van de veehouderij. Een betere organisatie van het bouwplan door meer hakvruchten te verbouwen werd slechts zelden toegepast.

De derde basisstrategie bestond uit *omschakeling* van kleinschalige akkerbouw naar tuinbouw of intensieve groenteteelt. Deze overgang maakte het mogelijk de beschikbare arbeidskracht beter in te zetten. Zeker bij deze strategie gold dat het arbeidsaanbod, dus het aantal gezinsleden dat meewerkte in het bedrijf, bepalend was voor de keus. Een goed bouwplan zorgde ervoor dat de werkzaamheden over het hele jaar verspreid waren, zodat er geen piekbelasting bestond.

Mechanisering, de vierde basisstrategie, was bijna tegengesteld aan de vorige. Verhoging van de arbeidsproductiviteit kon namelijk ook worden bereikt door mechanisering van het bedrijf met als resultaat een uitstoot van arbeidskrachten. De invoering van de melkmachine was daarvan een goed voorbeeld. Een dergelijke strategie was vooral lonend voor de middelgrote en grote bedrijven waar investering in machines door de omvang van de pro-

ductie aantrekkelijk was. De boer kon dan externe arbeidskrachten afstoten.

De vijfde basisstrategie was *ontmenging*. Deze ontmenging, die een reductie van de bedrijfsactiviteiten tot twee, hooguit drie sectoren betekende, was vooral aantrekkelijk voor gemengde bedrijven. Na ontmenging werd de melkveehouderij bijvoorbeeld aangevuld met zogenaamde grondloze productie, zoals varkens- en pluimveehouderij. Dit werd met grondloos aangeduid, omdat deze vorm van veehouderij in de stal plaatsvond en niet noodzakelijkerwijs landbouwgrond vereiste. Binnen de varkens- en pluimveehouderij trad een nog verdere differentiatie (of ontmenging) op naar respectievelijk het houden van mest- of fokvarkens en slachtkuikens of leghennen.

Specialisatie, de zesde basisstrategie lag in het verlengde van de ontmenging. De boer kon een hogere efficiency bereiken door zich toe te leggen op één product. Voor kleinere bedrijven was dit vooral interessant wanneer zij zich gingen richten op pluimvee of varkens. Ze hoefden hun grondareaal dan namelijk niet uit te breiden. In de jaren vijftig en zestig ging het nog niet om die enorme hoeveelheden die in het laatste kwart van de twintigste eeuw als norm golden. In het midden van de jaren zestig beschouwden Overijsselse landbouwconsulenten eenheden van 20 fokzeugen, 150 mestvarkens, 1500 leghennen of 6000 slachtkuikens elk als een minimum voor specialisatie.³⁸ Deze schattingen waren op dat moment al aan de lage kant en ze werden snel ingehaald door de werkelijkheid. Al in 1960 gaf LEI-medewerker Maris de volgende opgave voor één manjaar werk: 4000 stuks pluimvee (gemiddeld aantal leghennen, inclusief opfok en vermeerdering), 500 varkens (aantal afgeleverde mestvarkens, inclusief verzorging fokzeugen en opfokbiggen), 15 stuks rundvee (inclusief verzorging grasland, voederwinning en opfok jongvee), 12 hectare marktbaar gewassen of 2,25 hectare tuinbouw.³⁹

De zevende basisstrategie was de *rationalisatie van het huishouden*, die hiervoor al is beschreven. De vraag rijst natuurlijk of hier wel sprake was van een strategie die de bedrijfsstijl veranderde. Moet deze niet beschouwd worden als een soort ondersteunende strategie? De vraag is niet relevant, omdat alle hier opgesomde basisstrategieën in de praktijk slechts samen met andere voorkwamen en in die zin elkaar ondersteunden. De rationalisatie van het huishouden was in elk geval op die bedrijven van belang waar landbouwkundigen de uitschakeling van vreemde arbeidskrachten noodzakelijk vonden voor het voortbestaan van het bedrijf. Rationalisatie van de bedrijfsvoering ging bovendien vaak samen met een 'netjes en efficiënt' gevoerde huishouding.

De voorlaatste basisstrategie was de *regulering van de opvolging*. Deze was erop gericht het aantal opvolgers voor een bedrijf te reduceren. Veel jongeren bleven na afronding van hun opleiding op de boerderij 'hangen', hoewel de

³⁸ Eindverslag. *Streekverbetering Heemse*, 23.

³⁹ Maris en Rijnveld, *Het kleine boerenvraagstuk op de zandgronden*, 51.

toekomstperspectieven daar gering waren. De overbezetting van arbeid op het bedrijf bleef daardoor bestaan. Het bespreekbaar maken van dit probleem en een actieve beroepsvoorlichting kon de generatiedruk, zoals dit vraagstuk werd aangeduid, verlagen.

Tot slot was er nog de *opheffing of verkoop van het bedrijf*. Men kan erover discussiëren of de opheffing van een bedrijf wel met recht een basisstrategie kan worden genoemd. Voor het individuele boerengezin was opheffing uiteraard geen methode om de voortzetting van het bedrijf op een hoger plan te krijgen, maar op streekverbeteringsniveau gold verkoop wel degelijk als een bruikbare strategie. Verkoop betekende dat een andere boer zijn bedrijf kon vergroten, of door een boerenzoon die geen toekomstmogelijkheden had op de ouderlijke boerderij, toch zelfstandig kon beginnen.

Bij de eerste zes opgesomde basisstrategieën speelde vooral de bedrijfs-technische of landbouwkundige voorlichting een belangrijke rol, bij de zevende de huishoudelijke voorlichting en bij de laatste twee vooral de agrarisch-sociale voorlichting. Om te bepalen of de voorlichting in de streekverbetering enig effect heeft gehad, moet nagaan worden hoe bovenstaande basisstrategieën geëffectueerd zijn en of daarbij het hoofddoel – het inkomen van boeren naar een niveau te verheffen dat vergelijkbaar was met dat van een fabrieksarbeider – bereikt werd. Dit zou geanalyseerd kunnen worden aan de hand van de inkomens van boeren, maar de noodzakelijke gegevens daarvoor zijn te schaars en onderling moeilijk te vergelijken. Boeren moesten het genoemde doel bereiken door een verhoging van de arbeidsproductiviteit. Het inkomensdoel kan dus vervangen worden door het productiviteitsdoel. In dat geval kan de onderzoeker putten uit een gevarieerdere hoeveelheid materiaal. De mate van productiviteitsverhoging was afhankelijk van de bedrijfstijl. Het ligt voor de hand dat op een akkerbouwbedrijf andere principes golden dan bijvoorbeeld op een tuinbouwbedrijf of gemengd bedrijf. En dat vertaalde zich dan weer in de gekozen basisstrategie. In de navolgende hoofdstukken wordt aan de hand van een aantal onderwerpen bekeken welke basisstrategieën boeren hanteerden en in welke mate die succesvol waren.

Samenvatting

De in de selectiegroep aanwezige 38 streekverbeteringen zijn, gemeten naar provinciale verdeling, belangrijkste grondsoort, aanvangstijdstip en relatie met ruilverkaveling representatief voor de 132 streekverbeteringen die gedurende de periode 1956-1970 hebben plaatsgevonden. De aan de hand van de eindverslagen gedestilleerde doelstellingen en activiteiten, die vertaald zijn naar basisstrategieën, kunnen in de volgende hoofdstukken gebruikt worden om na te gaan hoe de Wageningse moderniseringstheorie is doorgedrongen in de streekverbeteringen.